

מיכאל אביטבול

מכרמיה לפטון

אנטישמיות באלג'יריה הקולוניאלית

1870–1940

המחשבה וההיסטוריה

מיכאל אביטבול

מִכְרָמִיָּה לִפְטָן

אנטישמיות באלג'יריה הקולוניאלית (1870–1940)

,

ר

מיכאל אביטכול

מִכְרָמִיָּה לִפְטָן

אנטישמיות באלג'יריה הקולוניאלית
(1870–1940)

המרכז הבינלאומי לחקר האנטישמיות
ע"ש וידאל ששון

האוניברסיטה העברית בירושלים

מרכז זלמן שזר
לתולדות ישראל

החברה ההיסטורית הישראלית

הסדרה לתולדות האנטישמיות

מרכז הסדרה: שמואל אלמוג
המערכת: יהודה באואר, ישראל גוטמן, ישעיהו גפני, צבי יקותיאל
ירחמיאל כהן, אוטו דב קולקה
מזכירת המערכת: מעין אבינרי-רבהון

ספר זה ראה אור בסיוע
קרן קיסריה
THE CAESAREA FOUNDATION

עריכה לשונית: ורדה לנרד
התקין והביא לדפוס: יצחק כהן

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו בכל צורה או בכל אמצעי, אלקטרוני או מכאני (לרבות
צילום או הקלטה), ללא אישור בכתב מהמוציא לאור.

מספר קטלוגי: 185-353
מסח"ב 965-227-086-5

©

כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר
ירושלים תשנ"ד

דפוס 'גרפית' בע"מ ('גרף-חן'), ירושלים
לוחות: מכון לאופסט שלמה נחן

לבחי, נורית

'En Algérie, l'antisémitisme croît dans la fibre de l'indigène et dans celle de l'Européen. C'est un sentiment général, une raison commune. C'est le lait que l'on suce à la mamelle; le fluide qui passe sur les bancs de l'école, l'impression vivace qui s'enracine encore à la caserne, et qui se manifeste dans toutes les formes de la vie. L'antisémitisme en Algérie, ça ne se discute pas. C'est un fait qui s'impose. C'est un axiome'.

(J. Defrance, *Quelques réflexions libres sur l'antisémitisme*, Alger 1898, p. 61)

'Cagayous antijuif! Certes, il l'est depuis la plante des pieds jusqu'à la racine des cheveux. Il l'est jusqu'aux replis secrets de l'âme; il l'est d'essence, de religion, de vocation; il l'est totalement'.

(Musette, *Cagayous antijuif*, Alger 1898, p. 5)

תוכן העניינים

9	הקדמה
11	מבוא: יהודי אלג'יריה לאחר הכיבוש הצרפתי
14	הצרפתים וביטול האוטונומיה המשפטית של הקהילה היהודית
19	לקראת האזרחות הצרפתית ופקודת כרמיה
	חלק ראשון
	יהודי אלג'יריה וסביבתם עד מלחמת העולם הראשונה
	פרק ראשון: אלג'יריה לאחר נפילת הקיסרות השנייה: ה־ belle époque
25	של הקולוניאליזם הצרפתי
26	המרד הקאבילי
27	שינויים דמוגרפיים וכלכליים
30	המצב הפוליטי
33	פרק שני: יהודים וסביבתם באלג'יריה בסוף המאה התשע־עשרה
33	האנטישמיות האלג'ירית בראשית דרכה: המאבק נגד צו כרמיה
41	לקראת המשבר האנטי־יהודי של שנות התשעים
48	יהודי אלג'יריה ערב המשבר האנטי־יהודי של שנות התשעים
55	פרק שלישי: המשבר האנטי־יהודי בהתהוותו: מהומות 1897–1899
55	האירועים
63	המשבר בשיאו: דרומון ורג'יס כוכשים את אלג'יר
83	פרק רביעי: האנטישמיות האלג'ירית כתופעה קולוניאלית
83	השמירה על המערכת הפוליטית הקולוניאלית מפני ילידים
86	ההגנה על המשאבים הכלכליים של המושבה מפני יהודים
89	יהודים, צרפתים וערבים

98	פרק חמישי: ההתארגנות האנטי־יהודית
110	פרק שישי: ההתפוררות של התנועה האנטי־יהודית ונפילתו של מקס רג'יס
117	פרק שביעי: היהודים והאנטישמיות האלג'ירית
	חלק שני
	האנטישמיות האלג'ירית בין שתי מלחמות העולם
131	פרק שמיני: אלג'יריה ויהודיה לאחר מלחמת העולם הראשונה
145	פרק תשיעי: יהודים ומוסלמים באלג'יריה הקולוניאלית: פרעות קונסטנטיין (אוגוסט 1934)
162	פרק עשירי: ההתארגנות האנטישמית ערב מלחמת העולם השנייה
162	היחסים בין היהודים לבין שכניהם הנוצרים
174	יהודים ומוסלמים מאז מאורעות קונסטנטיין
184	התגובה היהודית
188	אחרית דבר: האנטישמיות האלג'ירית בהגשמתה — יהודי אלג'יריה תחת משטר וישי (1940–1942)
191	ביבליוגרפיה
199	מפתחות

הקדמה

ההיסטוריה של יהדות אלג'יריה בעת החדשה יוצאת דופן היא מהרבה בחינות: זהו סיפורו של יישוב יהודי קטן, המוצא את עצמו תחת כנפיה הסוככות והמאיימות של צרפת. זו מחליטה לשנות צד היסוד את מעמדה ואת אופיה של הקהילה היהודית המקומית, זמן קצר בלבד לאחר שכוחותיה נוחתים בארץ מוסלמית זו, שהיתה נתונה למרותה העקיפה של הקיסרות העות'מנית עד 1830. כשהיא מסתייעת באזרחיה היהודים, אשר זכו ארבעים שנה קודם לכן לאמנסיפציה מלאה, צרפת מנתקת את גורל יהודי אלג'יריה מגורל חברת הרוב המוסלמית, שבתוכה הם חיו ותיפקדו במשך מאות בשנים. היא מאלצת אותם לוותר על מוסדותיהם המסורתיים ולאמץ במקומם את המוסדות, שבהם צייד נפוליאון את יהדות צרפת בתחילת המאה התשע-עשרה. יחד עם הארגון הקונסיסטוריאלי היא גם עודדה את בואם של רבנים מצרפת, שתפקידם העיקרי היה לחנך ולתרבת את יהודי אלג'יריה, וכן לטפח בקירבם את הזיקה לצרפת ולתרבותה. בתוך כך מצאו עצמם יהודי אלג'יריה מחויבים לחוק האזרחי הצרפתי, אם כי פורמלית הם היו "נתינים". מצב בלתי מוגדר זה גרם סיכוכים משפטיים לא מעטים, שנפתרו רק לאחר שיהודי אלג'יריה הוכרו כאזרחים צרפתיים לפי פקודת כרמיה מה-24 באוקטובר 1870. היה זה צעד חסר תקדים במשמעותו ובחשיבותו, שכן ממעמד נחות של נתינים "נסבלים" (ד'מים) הפכו היהודים בין לילה אזרחים השווים בזכויותיהם למתיישבים הצרפתיים השליטים, אשר ריכזו בידיהם את מיטב המשאבים הפוליטיים, הכלכליים, החברתיים והתרבותיים של המושבה, והותירו מאחור את הילידים המוסלמים הנשלטים.

קידומם זה של היהודים לא שימח את כל הצרפתים שישבו באלג'יריה בסוף המאה התשע-עשרה; ואכן, שבועות ספורים בלבד לאחר שהתקבל הצו שנשא את חתימתו של שר המשפטים היהודי, אדולף כרמיה, החלו להישמע בכל רחבי אלג'יריה קולות מחאה רבים אשר ביקשו להקפיא את איזורחם ה"פזיז" של היהודים או אף לבטלו.

זה היה הרקע לצמיחתה של האנטישמיות האלג'ירית, שלה מוקדש ספר זה. לכאורה מדובר בתופעה חיצונית שחדרה לאזור כחלק מהמטען הרוחני והתרבותי שהביאו עימם אלפי המתיישבים מאירופה הלטינית, שבאו להשתקע ולהכות שורשים במקום. יחד עם זאת, אין האנטישמיות האלג'ירית גירסת חיקי גרידא של

הקדמה

זרמים דומים, שפרחו באותן שנים באירופה בכלל ובצרפת בפרט על רקע פרשת דרייפוס. אף כי ניתן להצביע על קווי אופי משותפים לה ולאנטישמיות הצרפתית, הרי שהיא הושפעה רבות מהמציאות ההיסטורית המיוחדת של אלג'יריה, ובכלל זה מהמצב הקולוניאלי אשר שיווה צביון מיוחד לעימות הבין-אתני שהתנהל בתוך המושבה בין אירופים, מוסלמים ויהודים, עימות שעתיד היה להימשך עד סוף ימיה של אלג'יריה הצרפתית. מבחינתם של היהודים שיאו של העימות התרחש במלחמת העולם השנייה, כאשר בעקבות כינונו של משטר וישי בראשותו של המרשל פֶּטֶן, בוטלה פקודת כרמיה והוגשמו כל מאווייה של התנועה האנטישמית באלג'יריה.

*

מחקר זה נתמך על ידי 'המרכז הבינלאומי לחקר האנטישמיות ע"ש וידאל ששון', שליד המכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית בירושלים. תודתי העמוקה נתונה לצוות עובדיו של המרכז ולראשיו — פרופ' יהודה באואר וד"ר שמואל אלמוג, אשר ליוו את העבודה במהלך כל שלביה ועמדו מקרוב על בעיותיה. כמו כן הסתייעתי רבות בעזרתם ובאדיבותם של עובדי ספריות וארכיונים רבים בארץ ובצרפת — ביניהם ספריית מכון בן-צבי, ספריית 'כל ישראל חברים' בפריס, הספרייה הלאומית בפריס ובורסאי, הארכיון הלאומי הצרפתי, ארכיון משרד החוץ הצרפתי בפריס וארכיון משרד המושבות הצרפתי באקס אן-פרובנס. הגב' ורדה לנדר ערכה כחן ובחסד את הנוסח הסופי של כתב היד. לה ולצוות המעולה של מרכז זלמן שזר שנשא בעול ההוצאה לאור — צבי יקותיאל, מעין אבינרי-רבהון, יצחק כהן — אני אסיר תודה.

מיכאל אביטכול

פריס-ירושלים, ניסן תשנ"ג

מבוא

יהודי אלג'יריה לאחר הכיבוש הצרפתי

בעת הפלישה הצרפתית לאלג'יריה בשנת 1830 מנתה האוכלוסייה היהודית בארץ זו 16,000 נפש בערך. היהודים ישבו בארבע הערים הגדולות – אלג'יר, אוראן (Oran), קונסטנטין (Constantine) ותלמסאן (Tlemcen) – ובמספר יישובים קטנים עד בינוניים, כמו: מוסתגנם (Mostaganem), בלידה (Blidah), מעסכר (Mascara), מדיאה (Médéa) ומיליאנה (Miliana), וכן ביישובי חבל מזאב (Mzab) בדרום, שסופח לאלג'יריה לקראת סוף המאה התשע-עשרה, ואשר שמר על ייחודו התרבותי והמינהלי עד סוף התקופה הקולוניאלית. זו היתה קהילה יהודית קטנה ביותר; מספר בניה היווה חצי אחוז עד אחוז מכלל האוכלוסייה המקומית שמנתה כ־3 מיליון תושבים. אולם עקב ריכוזם של היהודים במספר מצומצם של מקומות, מתקבל הרושם של נוכחות יהודית חזקה מאוד בעריה החשובות של אלג'יריה. כך, למשל, בעיר אוראן היו היהודים כשליש מן האוכלוסייה המקומית – 3,000 מתוך 9,000 נפש – ובאלג'יר הם מנו 5,000 נפש מתוך אוכלוסייה של 30,000 נפש. על פי הדיווחים של המפקדים הצרפתים, כמה יהודים היו בין מקבלי פניהם של החיילים הצרפתים, שנחתו בסידי פרוש (Sidi Ferruch), ושמו קץ ל־300 שנות שלטון תורכי באלג'יריה. נוכח התלאות הקשות, שבהן התנסו יהודי אלג'יריה בשנותיו האחרונות של השלטון התורכי, סביר מאוד להניח, שהיהודים נשמו לרווחה עם חילופי השלטון. אולם העובדה שעשרות משפחות יהודיות ברחו מאלג'יריה מיד לאחר בואם של הצרפתים והעדיפו לעלות לארץ-ישראל או להגר לליוורנו ולערים שונות בתחומי האימפריה העות'מאנית, מלמדת שהאהדה שיהודי אלג'יריה רחשו לכובש הצרפתי היתה מהולה בלא מעט חששות. ומה גם שהם התנסו כבר בעבר בפלישות אירופיות לאלג'יריה אשר בדומה לפלישה הספרדית בשנת 1541 ולזו בשנת 1775 לזו תמיד בפרעות קשות נגד היהודים מצד הנוצרים ומצד המוסלמים כאחד.

באלג'יריה, כמו בארצות המוסלמיות האחרות, היו היהודים 'בני חסות' ('ד'מים'). אך מימוש הזכויות המעטות שניתנו להם מטעם החוק המוסלמי היה תלוי ברצונם

הטוב של השליטים המקומיים ושל כוחות חברתיים ופוליטיים אחרים, כמו העולמא (אנשי הדת) והיניצ'רים (חיילים תורכים), ששמרו על היהודים, או להיפך, התירו את דמם להמונים. כך קרה ב'שבת השחורה' של שנת 1805, שבה עשרות יהודים נטחו באלג'יר על רקע המהומות שהביאו לסילוקו של הדאי (Dey) מוצטפא.¹ עם יועציו הבכירים של שליט עריץ זה נמנה נפתלי בוג'נאח, ששימש שר האוצר של הדאי ומשרה זו הקנתה לו את התואר 'נגיד' או 'מוקדם' של הקהילה. תואר זה הוענק חליפות לבני משפחתו ולבני שתי משפחות יהודיות נכבדות אחרות, משפחת בכרי הליורנזית ומשפחת דוראן הספרדית, שמוצאה ממגורשי שנת 1391. נושאי תואר זה — באלג'יר כמו ביתר ערי אלג'יריה הגדולות — היו פרנסים שעמדו בראש העדה היהודית. הם מונו לתפקידם על ידי השליטים המקומיים, ולכן היו הקף סמכויותיהם ותוקפן תלויים בראש וראשונה ברצונו של הדאי.

על פי העדויות העומדות לרשותנו, סבלו מרבית יהודי אלג'יריה ממשטר של דיכוי חמור. מגוריהם הוגבלו לרובע מוגדר, ונאסרה עליהם היציאה ממנו החל בשעות הערב המוקדמות. תנועותיהם מחוץ לערי מגוריהם היו תחת פיקוח מתמיד, ובמקומות מסוימים אף נאסרה עליהם הרכיבה על חמורים. מדי פעם הם גויסו על ידי השליטים לעבוד עבודות בזויות או מפרכות ביותר, ובהתאם למקובל חיובו בתשלום מס גולגולת (ג'זיה), שנגבה מראשי הקהילה בטקס מעליב, שנועד לציין את שפלותם. גם בתחום הלבוש סבלו יהודי אלג'יר מהגבלות קשות, כמו זאת שאסרה עליהם ללבוש בגדים בצבע אדום, והתירה להם לחבוש כובעים בצבע שחור ולהתלבש בכגדים בגווני כהים בלבד.²

ה'מוקדם' ניהל יחד עם ה'ח'ווג'ה, מזכיר הקהילה, את נכסי הקהילה, קבע את מכסות המסים, ופיקח על גבייתם. בתוקף תפקידו מינה את דייני העדה, ובנוסף לאחריותו לביצוע פסקי הדין של בתי הדין הרבניים היתה לו במקרים מסוימים זכות שיפוט ואפשרות להטיל קנסות ועונשים אחרים. בהתאם למקובל בארצות האסלאם, האוטונומיה המשפטית, שממנה נהנתה הקהילה היהודית, לא הצטמצמה לתחום הדתי בלבד. היא נגעה למעשה לכל ההבטים של חיי הקהילה והפרט, שהוסדרו לפי פסיקת בתי הדין הרבניים.³ כללו של דבר, בתי הדין הרבניים ריכוזו בידיהם עוצמה לא מעטה, שכן הם דנו לא רק בנושאים בעלי משמעות רוחנית או פולחנית, כגון:

1 על אירוע זה ראה: ח'ז' הירשברג, תולדות היהודים באפריקה הצפונית, כ', ירושלים תשכ"ה, עמ' 67–74.

2 ראה בעניין זה: Venture de Paradis, *Alger au XVIIIème siècle*, Tunis 1975², p. 155.

3 על המעמד המשפטי של יהודי אלג'יריה תחת שלטון האסלאם ראה: M. Eisenbeth, 'Les Juifs : Tâche sous le pouvoir musulman en Algérie et en Tunisie à l'époque turque', *Revue Africaine*, XCVI (1952), pp. 171–173.

ענייני אישות, ייבום וחליצה וכו', אלא גם בסוגיות ובתביעות אזרחיות בענייני שטרות, נזיקין וכו', שבין היהודים לבין עצמם.

אשר למצב הכלכלי של הקהילה, מהדיווחים הראשונים של המפקדים הצרפתים עולה, כי אף על פי שרוב יהודי אלג'יריה חיו בתנאים קשים, הרי בכל אחת מהערים הגדולות הצליחה קבוצה קטנה של יהודים להגיע למעמד של מעין עילית מסחרית מקומית, שחלשה על הקשרים עם ארצות אירופה, ותפסה בשל כך מקום מרכזי בכלכלה המקומית. גדולה במיוחד היתה השפעתן של משפחות בוג'נאח ובכרי הליורנזיות, שמילאו במשך דורות תפקיד מרכזי בסחר החוץ של אלג'יר עם ערי איטליה ודרום צרפת, סחר שממנו התעשרו גם השליטים המקומיים. על מעמדם החשוב של המשפחות הללו תעיד העובדה שהעילה הרשמית לכיבוש אלג'יריה על ידי צרפת היתה פרשה שנודעה בשם פרשת בכרי. בני משפחה זו סיפקו תבואה לחיל המשלוח הצרפתי, שהובא למצרים בשנת 1798 על ידי נפוליאון בונפרטה, לאחר שהדאי העניק להם זכיון מיוחד לכך. אך הצרפתים לא שילמו בעבור החיטה, וחובם הלך והצטבר במרוצת השנים בעקבות חילופי המשטר בצרפת. הדבר גרם להרעה ביחסים בין צרפת לבין אלג'יר עד לתקרית המפורסמת, שאירעה בשנת 1827, שבה הדאי הכה את הקונסול הצרפתי בידית של מניפה, לאחר שהלה לא השיב לו תשובה מניחה את הדעת בעניין סילוק החוב למשפחת בכרי ולאוצר האלג'ירי. לפי הגרסה הצרפתית הרשמית, ממשלתו של המלך שארל העשירי החליטה לפלוש לאלג'יריה כמעשה גמול על העלבון שנגרם לקונסול הצרפתי.

יתכן שלפעולה הצרפתית היו מניעים נוספים מעבר לרצון להגן על כבודו של הקונסול, אך אין זה מן הנמנע שהמלך שארל העשירי היה מורה לצבאו לחזור לצרפת במהרה, אילולא הודח בהפיכת יולי, כחודש בלבד לאחר הפלישה. גם יורשו, לואי פיליפ, לא ייחס חשיבות מיוחדת לאלג'יריה, שאליה נהג להגלות את האסירים הרפובליקנים ואת בני הקבוצות החברתיות שסיכנו את משטרו או את שלום הציבור. לפיכך, סביר מאוד להניח, שהצבא הצרפתי לא היה מתכנן כלל להרחיב את תחומי שליטתו אילולא קם בשנת 1839 האמיר עבד אל-קאדר, שקרא לג'יהאד נגד הצרפתים, וקומם נגדם את השבטים ששכנו בחלק המערבי של המושבה, בין אלג'יר לגבול המרוקני. בהיותה יעד מבוקש לקצינים ולחיילים משועממים בארצם, שביקשו לזכות במדליות בקרבות קלים נגד צבאו הבלתי מאומן של האמיר, הפכה אלג'יריה בהדרגה למוקד מרכזי של ההתפשטות האימפריאלית הצרפתית. 'אלג'יריה תישאר צרפתית לעולם' הכריז בשנת 1841 המלך לואי פיליפ בשעה שהגנרל תומא ביג'ו (Thomas Bugeaud) נשלח למגר את ההתקוממות של עבד אל-קאדר ולהכשיר את הקרקע להשתקעוּתם של עשרות אלפי מתיישבים צרפתים.

על העטיפה: אדולף כרמיה, תחריט; Bibliotheque Nationale, Cabinet des Estampes.
פרנק צרפתי משנת 1943. בתחתית הידית של הקרדוס מוטבע השם Pétain

נרצח, פניו, תשרי 1993

דאנאקוד 185-353